

॥ ईशोपनिषद् भाष्यम् ॥

तत्त्व

भ्यप्रोपपुर (बलसाह) वास्तव्य

टोपाड मणिशङ्करात्मज नखिनशर्मणा, एम. ए. पदवीधरिणा
विरचितम् ।

सन् १९९१, १९९५ ई. च.

शृङ्गा ०-२-६

प्रकाशक —

मणिसाहू र भा नई
शीतलामाता शेरी
बलसाड

सहस्रवर्ति]

[प्रथमादिति

(भाव न सर्वेद्विषय प्रत्यक्षता स्वायत्तीहता)

मुद्रक —मणिलाल गुरुशोचय मोली बी १
आदित्य मुद्रणालय
रायबहादुर
अमदाबाद

ISHOPANISHADBHAŚHYA

By

NALIN M Bhatt, M A

The Author of

Nalini Parag (Gujarati Kavya Saugraha)
Purushasukta Gujarati Bhashya (Gujarati)
Sankhya Karikasradish Bhashya (Sanskrit)
Jogasutra Bhatta Bhashya etc. (

[1991

From —

मणिराव मणिराव भट्ट

चीतलमाता रोरी

घरसाह

To

अथापेणम्

सुहृद्भूतैर्मातुलै रामचन्द्रै
दिष्टोऽसकृद्वाह्मये प्रेमतन्त्रैः ॥

भूयात्तेषां, भाष्यशब्दार्थरूपैः
पूजा, रम्यामोदयुक्तप्रसूनैः ॥ १ ॥

सुभाष्यस्रगियवद्वा प्रफुल्लैरर्थगन्धिभिः ॥
शब्दपुष्पैस्तयातुष्याद्द्विरेफो गन्धलिङ्गसुधीः ॥२॥
प्रत्यभिज्ञापक भूयाद्भाष्य जन्मनि जन्मनि ॥
आवयोरिति देवेश मार्थयेऽहमुहुर्मुहुः ॥ ३ ॥

। भवदीय नलिन शर्मा ।

॥ अथ विशेषवक्तव्यम् ॥

भारतीयधर्मस्य द्वावंशौ सनातनतौ दृश्येते । मन्तव्यांशोऽनुष्ठे-
यांशश्च । तत्रानुष्ठेयांशे तत्रानुष्ठेयविशिष्टा विरोधो विलोक्यते । आनु-
ष्ठेयविकर्मफलपः सर्वैरेयानुष्ठेयो यथाधिकारम् । नहि वेदप्रातर्कर्मकरणे
स्वातन्त्र्यमस्ति कस्याचिदपि । मन्तव्यांशे तु सर्वे रतन्त्राः । विविधा
हि प्रतिपत्तयो विलोक्यन्तेऽप्यारो । तथा च चार्वाकमारभ्य वेदान्तपर्य-
न्तानि सर्वाणि मतानि प्रचलितानि । आदेहवादाऽऽऽजातिपादं
मतवैचित्र्यं, पोषणं त सहिष्णुत्वञ्च च स्वल्पं गौरवास्पदम् । नहि भार-
तीयान् विहाय कुत्रचिददृष्टेयं सहिष्णुता, प्रज्ञास्वातन्त्र्यकविश्व । अशक्या
स्वल्पं फस्याश्चिदपि जाते प्रगतिः प्रज्ञाविकासविरहने । विचार-
स्वातन्त्र्यं हि स्वामजातिदेशोन्नतिनिष्ठम् । अतिरोहितश्च मेद' सुभीतां
स्वतन्त्रतास्वच्छन्दतयो । स्वातन्त्र्यं स्वविविध्यते न स्वच्छन्दता ।

न च चार्वाकलोकायतिको निर्दुःखो वेदान्ती च स्वप्रयत्नेनैव
इति । सर्ववादोपपादनस्य हि जगति साधना-पुषलम्यन्ते । ईश्वरनिरा-
चिकीर्षुल्लोकायतिकरत प्रतिपिपादयिषुश्च वेदान्ती स्वैष्टप्रमाणपुरस्सरवैव
प्रवर्तते । यो यच्छूद्र स एव स । सत्त्वानुत्पत्तयः सर्वस्य निर्णयः ।
यादृशी यस्य बुद्धिस्तादृशी तस्य चिन्ता । चिन्तानुगुणश्च तत्त्वविमर्शः ।
रुदनुत्तरि च तस्य दर्शनम् । सचतारतम्येन तत्त्वनिश्चयतारतम्यमपि
जायते । तथाच विवेकशून्यो सत्या तत्त्वस्फुरणमपि विशदतरमविज्जवच्च
भवति । अमञ्जीवेश्वररूपतत्त्वत्रितयस्थाचिन्तिको निर्णयो वेदान्तेषु
पलम्यते । विवेकपराकाष्ठमारुदा हि वेदान्तिनः । अतस्तेषां निर्णयोऽप्या-
सतया गृह्यते लोके ।

एव चार्वाकवेदातिनो तत्त्वज्ञानरेखाया अन्तिमो बिन्दु । अभज्ञा
 हीयं सोपानपद्धतिस्तत्त्वज्ञानस्य । तस्याथार्वाकमत पूर्व वेदान्तमतश्च
 पश्चिम पदम् । निन्दन्तु चार्वाकज्ञाः स्तुवन्तु च वेदान्तिनम् । सत्यं तु
 सदवस्थमेव यन्नारोहति वेदात्त चार्वाकमनारूढ । पूर्वं चार्वाकस्ततश्च
 वेदातो भवतीति क्रमोऽनुभव सिद्धः । देहधाराक आमान वेदातो ।
 यो हि देह तिरस्कुरुते न स आमान विन्दते । यथाऽमान हिनस्ति न स
 प्रहृत्युत्थ सुख गुप्ते । अभ्युदयनि श्रेयसमुपयमपि हि प्राप्तव्यम् । तमोश्च
 विरोधएव नास्ति । अतएव वृषैस्तादृशी जीवनसरणिराशेषिता यथो-
 मयमपि सिध्येत् । कर्मज्ञानयोः कमस्तमुच्चवस्तेषामभिप्रेतः । देहादि
 निर्वर्त्यानि कर्मणि वित्तशुद्धिमुपायामज्ञानयोग्यतामार्पादयति ।
 आत्मज्ञानाच्च मुक्तिः । आत्मज्ञानमर्था हि किञ्च नितिलक्ष्मणा कस्यापि
 दृन्दस्य ।

किञ्च । यौदुहितेव पुमणेरात्मज्ञानस्य पूर्वगामिनी च भक्तिः ।
 अनुमवाक्किञ्च ज्ञायते यत्रोदेति ज्ञान भक्तिविरहे । भक्तिधर्मतेनिरोह-
 कर्मणः । अत एव कर्मभक्तिज्ञानानां सदैव सादृश्यम् । एकमर्था-
 रिथतः सम्बन्ध त्रयाणां बिन्दतेकलम् । विरोधकल्पनश्च सम्प्रदाया-
 कृष्टचेतसामनुश्रवसत्त्वानां संकुचितदृष्टिजम् ।

सर्वेषां कृते वेदोदितकर्मकरणपास्तन्त्र्यमपि गूढाभिप्रायेण विहि-
 तम् । कर्मानुसारिणी हि बुद्धिरिति सर्वतः न सिद्धातः । विधिदृष्टं कर्म
 सस्करोति व्यष्टिं समष्टिश्च । संस्तुता चाम्युदयमभ्युदये । अभ्युदिता च
 तत्त्वज्ञान लभते । तत्त्वज्ञानाच्च मुक्ति सर्वथाऽतिक्रामितां विन्दते पार-

म्पर्वेण । अतः कर्मानुष्ठानपारतन्त्र्यं निखिलस्यापि प्राणभृद्दुर्गस्य
श्रेयस्कृतं भवति ।

तदिदमात्मज्ञानं सर्वांशानुपनिषदा विषयः । कलुषीकृतञ्चासा
सिद्धान्तरहस्यं सम्प्रदायाकृतमानसैरियत्स्मरन्मति । अतः साम्प्रदायिक
गीतादिसम्मिता मन्त्राणामन्तरङ्गसंगतिं सम्यग्विचार्योपनिषद्दार्ढ्या-
विष्कुम्भेऽन । यदत्रपूर्वाचार्यैर्विस्वादीव भाषातिरोभविव्यतिरसमा-
हितेन विमर्शनेति श्रद्धाऽस्माकिनी । तथापि यदत्रस्खलनं स्यान्मति
मान्यप्रसूतं तादृक्न्यन्ते तत्रमवन्तो वेदसिद्धातवेचारः सूत्रमधियो
विद्वांस इत्याशास्ते—

श्री शु. एषादस्यं
मन्दवाचरे
१९९१
गीतगोपाता स्टीट
वटसाह

विदुषामनुचरो
नलिनशर्मा ।

॥ ईशोपनिषद्भाष्यम् ॥

योगेश्वरमहं वन्दे कृष्णं तं पार्थसारथिम् ।

येनोद्धृतो महामोहपङ्कमघ्नो हि पाण्डवः ॥१॥

तं साक्षात्कृतधर्माणमपरं शाङ्करं महः ।

प्रबोधोदयकर्तारं मुनि वन्दे हरिं गुरुम् ॥२॥

प्रणम्य पितरौ प्रेम्णाः भक्तिपूर्णेन चेतसा-

भाष्यकारान्हृदिभ्यात्वा, स्वविज्ञानविशुद्धये-॥३॥

ईशोपनिषदो भाष्यं यथामतिं करोम्यहम् ।

तेनचान्तःस्थितो देवः प्रीयतां परमेश्वरः ॥४॥

हरि ॐ ॥ नमो भगवते वासुदेवायोपनिषद्गोदोर्गो ॥

अनेकशस्त्रोपशस्त्रप्रभिन्नासु नानाविधासु विद्यास्त्वध्यामविद्या,
सर्वत्र श्रेष्ठा महत्तमफलदायकत्वादिति हि प्रसिद्धम् । श्रेष्ठत्वं चास्या
मोक्षफलकत्वात् । मोक्ष हि फल तत्त्वसाक्षात्कारमिकाया अप्याम-
विद्यायाः । तच्च सर्वेभ्य फलेभ्य इतरविद्योद्भूतेभ्य श्रेष्ठं नियचा-
शुद्धवागिरतिशयचान्न । तथाच या. काश्च विद्या अस्मिन्मण्डले
प्राण्युपकाराय प्रवर्तिता सर्वगुह्यहितैर्महद्भि सर्वास्ता अनिरुत्थानिन्य-

सातिशयाच्च फलदृष्ट्योपायदृष्ट्या चाशुद्धिसम्भिन्नाः । नित्यनिरति-
 शयशुद्धमुखप्राप्त्यर्थं हि प्राणिना ज्ञेयम् । नच तादृशं सुखं कुत्र वर्तते
 कुत्रचापेष्टव्यमित्यस्य ज्ञानं सर्वेषामस्ति । शुस्कार्थमितस्ततो धावतो
 विविधोपायान् योजयतो मध्यएव कालप्राप्तता नीयतो दृश्यते ।
 तामिमां सर्वेषां प्राणश्रुतां स्वभावसिद्धां सुखविघ्नतां वीक्ष्य, करुणैक-
 निष्ठया भगवतो वेदा, जनायातेनास्पायासेन वा कर्मतेषां तत्सिद्धि-
 रस्यादिति कृत्वा सनातनविमो ह्यौ पन्थानौ प्रवर्तयामासुः । कर्ममार्गो
 ज्ञानमार्गश्च । उपायोपेयमावेन वर्तमानविमो ह्यौ सर्वेषामविशेषेणाभ्यु-
 दयनि श्रेयससाधकौ । तदाद्देहायुत्र वाऽभ्युदयार्थं कर्म । यथापथाऽर्थं
 'विहितैर्कर्मकारी भवति' तथा तथाऽभ्युदयोऽपि श्रुत इत्यस्य । कर्मजैव-
 सताऽयं परो वा लोको जन्म । कर्मसु च सर्वास्मान्भ्यामभिज्ञाना
 विद्यानां समावेशः । कर्ममूलश्चाभ्युदयो बरेण्यतरोऽपि फलदृष्ट्या क्षयी
 सातिशयोऽशुद्धश्च । तथा हि गृहपुत्रादिकं सुखसाधनमैहिकं स्वपुरुष-
 कारिणोऽजितमपि प्रवृत्तिम् । पुण्योपचयजित स्वर्गमपि तावधिकम् । नापि
 'मरैर्धर्ममात्मनोऽभिक्रमामानं न तु' त्यति । प्रायेण लोके तथैव दृश्यते ।
 तत्राहपि 'त्वतोऽधिकतरं सत्तासपन्नं शसितारं वीक्ष्य सास्यः सपयते ।
 'किंताभ्युदयमूलेषु कर्मसु रागादिदोषभिदस्त्वमप्यस्यैव । नहिदोषरहिता
 प्रवृत्तिरुपपद्यते कस्यचिद्वृत्ते शान्तिः । अतः कृत्वा कर्माणि विहितानि
 न विचार्योत्तिष्ठेत् स्वभावं परीक्ष्य विरमति तेभ्यः । निस्तथाद्दुःखसुख-
 शोभनाय शतते । अदुःखसुखोपलब्धिश्च परमात्मनि तिष्ठति । नद्याविदित्वा
 'परमो मान स यमुत्सवतिः' सिध्यतीति भगवतो वेदाउच्यैवोच्यति
 "तमेवविदित्वाऽतिशुभमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये"ति ।

परमा मनोऽनुभूतिश्च विवेकनिर्भरा । अतो देहादिप्रकृत्यन्तेभ्यः पदार्थे-
भ्यः प्रायमाणस्तयोश्च परमा मनो विविक्ताविच्छिन्नज्ञानार्थं सर्वे वेदान्ताः
प्राप्तव्यन्ते । सत्र विहितकर्माचरणं चित्तशोषनद्वारेण परमा मज्ञानसोपानं,
न च तद्विरोधे ज्ञानावाप्तिरिति वृत्त्या, यजुर्वेदे नवविंशदध्यायपर्यन्तं
कर्माणि सिहितानि। अथ वेददृष्टकर्माचरणार्थं शुद्धसत्त्वं, कर्मगतिषु विचि-
त्रास्तु विरक्तमा मनोऽप्यत्र प्राणमपश्यन्तस्मान्मानुषयनुभूयमानयाथाव्यं
प्रसक्तोदयति भगवन्वेदश्च वारिशचमेऽप्यायं । तमिदं यजुर्वेदस्य
चत्वारिंशत्तममध्यायमोशोषनिषज्जाम्ना प्रस्थापयन्ति वेदविद्वांसः । इयं
षोपनिषन्तिस्त्रिष्वेदान्तानां मूलं, बीजस्वरूपेण सर्वं वेदान्तसिद्धान्ता
अस्यां मधित्वा इत्याचक्षते परिणतपियो वेदवेत्तारः । तमिमां स्युर्विज्ञान-
विशुष्मार्थं द्रष्टुमे च स्यात्कामाय मदां सहायोगयन्तु । गुरवः
साक्षात्तवेदान्तार्थाः योगविनिष्ठाः १०८ वैदिकमुनय, उपनिषद्गु-
ह्यदि प्रतिभापुत्रैकमूर्तयो वेदान्तस्य वेत्तारः साक्षात्तार्थाः, उदपादयन्तु
ज्ञानतोतः सर्वकामप्रदाः भगवन्तोऽन्तर्गमिणश्चेति ।

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ॥

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विडनम् ॥१॥

पदार्थः—

ईशेति, ईशानन्दस्य, ईशान्तोर्निष्पन्नस्य तृतीयान्तं पदमोक्षेणे
 स्वर्थकम् । आवास्यम् आच्छाद्यम् । ईश्वरेण किमाच्छाद्यमित्याकाङ्क्षा
 यामाह । इदं सर्वम्—आह्वयत्सर्वशब्दसामिध्याचसविकाराप्रकृतिः
 इदं सर्वमितिपदद्वयं स्वयमेव व्याख्यासि वेद—यत्किञ्चेति । यत्किञ्च-
 यत्किञ्चित् ; जगत्—शृङ्खला—जगत्यामित्युपलक्षणं सर्वस्यविकारजा-
 तस्य । जगत्—गच्छतीतिजगत्—परिणामशीलमितिभावत् । तथा
 च्यायमर्थः । हे अधिकारिन् ! प्रकृतौ यत्किञ्चिपरिणामशीलं
 स्यादिदेशम्दवाप्ये तत्सर्वमीश्वरेणाच्छादय । ईश्वरं सर्वत्राच्छा-
 द्धिं त्वया कर्तव्यं यावदायुः । इतिचेत् । तेन—ईश्वरेण, त्यक्तेन—दत्तेन
 ज्ञानप्रसादाद्येन परबैराग्येण, मुञ्जीथाः—आमानं पालयेथाः
 अन्यत्र मा गृधः—गृधि तुण्या माकार्पाः । अयमर्थः सर्वत्रेधरदर्शना-
 म्यासिनस्तव चेदुत्थानस्यासमाधिच्छिद्रे चानादिवासनामा बलवत्ता-
 द्प्रकृते प्रलोभनं स्वात्तदा मागृधः—तत्र रत्ननामके प्रलोभने गज्जामा-
 कृयाः । गद्वानिवृत्तये त्वया किं माय्यमिति चेत्कस्यस्त्विद्वनमिति ।
 धनं—स्वं—प्रकृतिः कस्य—मम परस्मिन्नेयं सविकाराप्रकृतिर्भूता भवति
 मविध्यति वा ? न कस्यापीय ब्रह्मवर्तिनी नित्यस्थायिनीच । अस्तुतुणे ।
 मुञ्चमामात्मप्रपन्नम् । एवं भावयतस्तव सर्वेऽन्तर्याः प्रशान्तिमुपया-
 स्यन्तीधरपरं ज्ञानं चादिद्वयप्रकाशयिष्यति ॥ १ ॥

अथ शास्त्रम्—

हे मद्र ! साधुत्वया कर्माचरितं मयोपदिष्टम् । परीक्षितं च
 कर्मणां फलमाप्तव्यस्तत्पर्यन्तजनिदायकम् । निरीदयच तेषां फलानुतां

तेशुद्धसत्त्वस्वमासादितवानस्यलंबुद्धिमपरां । अथाधिकृतस्वमा म-
ज्ञाने । एतदुपदिश्यात्त्वमाभज्ञान इति वेदपुरुष आत्मज्ञान प्रदर्शयत्य-
धिकृतेनुमुक्तयईशावास्यमित्यादिना ।

हे विरक्त ! समाधिनिष्ठ ! ईश्वरेण सर्वमाप्तायम् । कोऽयमी-
श्वरोमद्विष इति चेन्मोमात्यम् । क स्याद्योऽनन्तविस्तारा प्रकृतिमिमां
प्रेरयेत् । न च त्वं प्रकृतिप्रेरयिता । देहोऽद्विनियमनेऽयशक्तत्वं
प्रकृतिं गुरुत्वरसम्भा नात्त्रयिष्यसीतिरिक्त वचः । न च स्वयं प्रकृतिः
वेद्यावती । तथा ह्यवचेन जडत्वात् । न हि जडे स्वतन्त्राप्रकृतिरुप-
पद्यते । दृश्यते चेद विस्पयावहं जगन्नियमेन प्रवर्तमानमनिष्टम् ।
न हि तद्विलोक्यते यच्छासनमतिक्रामेत् । अगद्विघरणहेतवो नियमाद्य-
नियमदातारमनुमापयन्ति । योऽयं जगद्विघरणहेतु स एव ईश्वरो-
जीवप्रकृत्योर्नियन्तासयोराश्रयः । शब्दं च प्रमाणमल्पेवेक्षरसाधकम् ।
ईश्वरपरा हि सर्ववेदा । भवति चार्थ प्रत्यक्षविषय सुमाधौ । अलौ-
किकश्च समाधिप्रत्यक्षम् । अतस्त्रिविधैरपि प्रगापैरोक्षर प्रसिद्धः ।
आगामानुमानाचार्योपदेशादधिगतं त साक्षात्पश्येत् पुरुष । दर्शनं
च तस्य न स्वरूपज्ञानं विना संभवति । किं स्वरूपं तस्य सहीति चेत् ई-
शुः । क्लेशकर्मविपाकाशक्षैरपरासृष्ट पुरुषविशेषईश्वर इति सपूर्णं
रुक्मण तस्य । अविद्याद्यग्निनिवेक्षात् सात्वातरभेदभिन्नाः क्लेशाः
पञ्च । क्लेशमूलानि शुभाशुभकर्मणि विविधानि । तेषां कर्मणाविपाको
जात्यापुनोगः । विपाककृतवासनाश्चाशयः । अविद्यादिभिरपरासृष्टः—
व्यक्तिः पुरुषेषु सदैव विशिष्टः सदैव मुक्तः सदैवोत्तमः पुरुष ईश्वरः ।
अविद्याविशहादादिविद्वत्कर्मादितः तत्तद्वज मायुर्भोगशून्यः । अतोऽ-

अनुभववलाध । परवैरुष्य हि वज्रादपि कठिनतमं सस्रतिदुःखापसारक-
 दुर्मयं कवचम् । साधकः परवैरुष्यसन्नद्धः सततमात्मनः सरक्षेत् ।
 मृदुपरवैरुष्यमेदिका चतुष्पा प्राप्नुवी॥५॥ नृषः निष्ठु वशीनमपि स्वमार्गा-
 ध्यावयति । अतः परमार्थमार्गमात्रिण मध्य एव चेत्तयति भगवान्वेदः ।
 हे सुभद्रधरः । मागृधः । यद्वा कदाचिद्व्युत्थितचित्तो मूया --प्रकृतिश्च ।
 त्वा सर्वैश्च जिह्वीर्षुमाहृष्यात्तिरमणीयप्रलोभनेन त्वा मा गृधः तुष्णीं ।
 मा कार्षीः तद्विषयम् । पुनरनिष्टप्रसङ्गात् । कथं कार्या तुष्णेति चेदनया
 भावयया । कस्यश्चिद्वनमिति । कस्य सम परस्य वेदं धर्मं प्रकृति-
 रूपम् । हे मातुः प्रकृते । दृष्टासि मया । नावयोरस्तिकश्चित्सपयः ।
 कथं मा लोमयसि । मुञ्च माम् । एवं भावयतः पुनरपि समाधिरुप-
 स्थास्यति । परमामप्रतिष्ठं भविष्यसि न ततः पुनराममिष्यसि ।
 परमात्मनिष्ठा च मोक्षः । अतएव विमोक्षस इति ॥ १ ॥ ६

एव प्रथमेऽन्वये परमा माऽक्षय्यमुस्तराशिर्ज्ञानसम्बन्धेति साधितम् ।
 ज्ञानलभ्यक्षेदीश्वरः कुतः कर्माङ्गकः । न हि ब्रह्मयाससाध्यानि
 कर्माणि वृथा सेव्यानि । एव चेच्छङ्कसे न त्वयावेदरादान्तः सम्पु-
 ग्नातः । न हि कर्माणि वृथा विहितानि । कर्मकुर्वत एव दोषकालान्तरे
 मापि कतः सम्पद्यते । न हि सत्यानरतः शान्तेऽभिनिवृत्ते । स्यान् हि
 जाड्यं तमोमूलम् । ज्ञानश्च सत्त्वादाविर्भवति । सत्त्वतमसोश्च विरोधः ।
 अतः सत्त्वोद्वेकस्य स्थैर्याय च कर्माण्येव फलान्यानीतिविषये ।

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्मलिप्यते नरे ॥२॥

पदार्थः—

तुर्वन्-निर्वर्तयन्, एव-अनेन फलमिसन्धि प्रतिपिप्यते । इह-
अस्मिन् कर्मभूमौ देहे, कर्माणि-सर्वाणि कर्तव्यानि । शतसमाः-माव-
दायुः, जिजीविषेत्-जीवितुमिच्छेत् पुरुषः । एव-उक्तप्रकारेण
निष्कामतया कर्माणिकुर्वन् यत्तमाने त्वयि नो, कर्म-कर्मफल जात्यायु
मौगलक्षण न लिप्यते-न सम्प्रते-न बन्धक भविष्यति । इतः-फलमि-
सिंघरहितत्वात् कर्मयोगात्, अयथा-मिन्नः-इतरः कर्मवीर्यशैथि य-
सपादक उपायान्तरो नास्ति । तथाच फलमिसिंघरहितानि कर्माणि कुर्वता
त्वमाऽऽयुर्भेदव्यम् । नहि निष्कामकर्मकरणादव्योपायान्तरोऽस्ति येन
कर्मकेप कालव्यप्यसि । अतः कुरु कर्माण्यसङ्गतपाययाशकीति ॥२॥

अथ भाष्यम्—

ज्ञानमहात्म्यमुपपन्नम् । अथ ज्ञानसाधन कर्म स्तौति । नहि
कर्माणि मुखा मिहितानि । नापि ज्ञानकर्मणोर्विरोधो विपद्यते । स यमनयोः
समसमुच्चयोऽशक्यस्तथापि कमसमुच्चयस्त्वस्येव । स एव चात्रोप-
दिश्यते । नहि वेदाः कर्माणि प्रतिषेधयति । अपि त्वासाकिं निषेध-
यति । रागारागयोर्विरोध । न तु ज्ञानकर्मणो । दोषविज्ञाद्येव
निसिद्धानि कर्माणि निपुणैरपिनिर्वर्तितानीति त्वेन । त्वेनसमदृष्टया
कृतानि कर्माणि निर्दोषान्येव भवन्ति । नो चेत् कथं पूयपादैः
शङ्कराचार्यैर्निःसल्लयः परोपकरण एव नीतम् । ज्ञानमार्गपुरस्कृतार
इमे महामाना क्षणमपि न स्वानुदृष्टं निन्यु । अतो न कर्माणि ज्ञान
विरोधीनि । अपितु ज्ञानसञ्चिदानि । अतएव स्पष्टादिशन्ति भगवतो
वेदा भ्रमस्त्वाम् पुरुष तुर्वनेनेयादि । इह कर्मभूमौ कर्माणि निर्वर्त-

यन्नेव यावदायुस्त्वया शेतव्यम् । नच वृतेषु कर्मसु फलदृष्टिर्विधातव्या ।
 यतः फलेसकः कामकारेण निवृत्त्यते जन्तुः । निष्कामकर्मसेविनस्तव
 समस्तकर्माणि शुक्लेधनकल्पानि भविष्यन्ति । समिद्धेन ज्ञानस्फुलिङ्गेन
 समतायोगोत्पादितेन च सपदि भस्मत्वं प्रयास्यन्ति । अतस्त्वं योगं गीतो-
 पदिष्टमातिष्ठ । एवं कुर्वति त्वयि कर्मलेपो, न भविष्यति । इतः कर्म-
 योगादितरो मार्ग एव नास्ति येन त्वं कर्मचण्डनं त्यक्ष्यसि । ऋते च
 कर्मवीर्यशैथिल्यान्नानन्दोदयः । ज्ञानविरहे च न ध्रुवमुत्पत्तिः । अतस्तावत् ।
 कर्माण्यातिष्ठ ॥ २ ॥

अथ येषाञ्चेतसि कैश्चर्मस्य विपरीतोऽहो हृदोन्मूलो, ये च कर्माणि
 सत्त्वशोषकानि निन्दन्ति ताप्रव्याहः—

असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः ।
 ताँस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति येकेचात्महनोजनाः ॥३॥
 पदार्थः—

असूर्या इति, सूर्याः—विद्वान्प्राण्याः; असूर्याः—अविद्वान्प्राण्याः ।
 तान्—प्रसिद्धा—अन्यथादृष्टाः, ते लोकाः—लोकयन्ते—हरकते—मुच्यन्ते
 कर्मफलानीति लोकाः—देहाः—योनिविशेषाः ; कीदृशास्ते ॥ अन्धेन
 तमसाऽऽवृताः—मात्रेण तमसा—अज्ञानेन, आवृताः । तान्—लोकान्—
 निवृत्त्योनिविशेषान्, ते—अज्ञानाज्ञाननिम्नाः जनाः—मानवा—जीवाः
 येके—येकेचन, च—यत् । आत्महनाः—आत्मघातिनः—विहितरीत्या
 कर्माकुर्वाणा सत्त्वशोषकानि प्रतिपन्नविद्यासमृद्धवत्सत्त्वआत्मानं शुद्धं
 महीमसमिव कुर्वाणा आत्मानं सन्तं तिरस्कुर्वन्ति, अतस्त आत्महना

इति कथ्यन्ते । ते प्रेत्य-वर्तमानं देहं परित्यज्य अभिगच्छन्ति-
प्राप्नुवन्ति । तथा च येकेचन जीवा आध्यात्मिनः स्युस्त इतः प्रेत्यतोलू-
लोकान् प्राप्नुवन्तियेऽविद्वद्वाप्याः गार्हाज्ञानपरिपूर्णाः सन्ति ।

अथ भाष्यम्:—

संकोचितहस्तपादादिकेन्द्रियं पुरुषं, नैष्कर्म्यस्य परां कोटिं प्राप्य,
परप्रत्ययमेवाः पुरुषा मण्डने । न च कर्माकरणाश्रयकर्म सिद्धयति ।
कर्मैव कुराच्छं नैष्कर्म्यस्य हेतुः । यो हि विनैव विहितकर्माचरणमिन्द्रि-
याणि प्रपीड्य, "सिद्धा मे निष्कर्मता, किमे प्रयोजनं कर्मभिः" इति
मत्वा जदात्मने, तं प्रति श्रुतिराह 'अन्धं तम' इत्यादि । हे भुम्भ ! नृणु ।
ये के च पुरुषा इह तृणोऽभिभूता अकर्मण्या भवन्ति तेऽन्धं तमो
नजन्ति । कुतः ? । यतस्त आध्यात्मिनः । आध्यात्मश्च न वस्तुतः,
तस्य निष्कृतात् । तथापि स्वतः शुद्धमात्मानमुपकर्माचरणैस्ते मलोन्मसं
पुर्णन्ति । कर्मसामर्थ्याच्चोद्यावच्चप्रपञ्चेपुष्पाम्यते सैरात्म्या । यदियं नित्य-
स्यात्मनः संसृतिचक्रे प्रक्षेपणं तदेवात्मनो घातः । सकामकर्ममिच्छात्मा
देहादेहं व्रजति । आश्रमः सृष्टिवारणं च निष्कामकर्मनिवर्णनम् ।
साम्प्रदायःऽऽश्रममूलम् । अहिंसादयः कर्माणि चेच्चरविहितानि । तानि हि
विचक्षणैः सम्पाद्य पुरुषं चरममार्गेऽधिकारं प्रापयन्ति । अतोऽप्याप्तमस्त
क्षेत्रमुक्तिं कामयते ॥ हिंसीरामानम् । प्रसादयैनं शुक्लकर्मभिर्गोत्राभि-
सन्निवर्जितैः । नोचेद् ध्रुवं ते सन्नमोऽविद्वत्प्राप्त्यैर्विनिविशेपैः स्याद-
रौंतेः । अतो द्वितीयमन्त्रप्रोक्ते कर्मण्येव तेऽधिकार इति ॥ ३ ॥

भगवतो वेदसमोपदेशं कर्णाद्व्य कश्चिदधिकारसम्पन्नः शुद्धसत्त्वः
पुरुष आत्मनः स्वरूपं जिज्ञासते । तं प्रत्याह

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनदेवा

आप्नुवन्पूर्वमर्शत् ।

तद्भावतोऽन्यानत्येतितिष्ठत्तस्मिन्नपो-

मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥

पदार्थः—

तदात्मतत्त्वमनेजत्—एजु कम्पने—कम्पने स्वरूपप्युतिः—विकार-
शोछन्वम्—धर्मादिपरिणामत्रयप्रस्तवम्—तदहितम् अपरिणामीति यावत् ।
अत एवैकम्—अभिहितम्—आनन्दस्तम्बपर्यन्तमूलेषु सर्वेषु शुद्धम् ।
सर्वव्यापि बामनस द्रुततरदपि जवीयः—जववचसं—द्रुतमम् । एतत्—
प्रकृतमात्मताव देवा—विषयप्रकाशकत्वाद् देवा इन्द्रियाणि, नानुबन्-
न जातु प्राप्नुवन्ति । कुत ? पूर्वम्—प्रथमतः अर्शत्—गतम्—शातम्—
इन्द्रियाणि यथास्व विषयग्रहणशक्तिदातृत्वेन । सत्—आमतरम् ;
घातत द्रुतगच्छतः, अयान्—मनःप्रवृत्तीन् अत्येति—अतोऽत्यगच्छति,
तिष्ठत्—स्वयं अगचैव । तस्मिन्—आमतरत्वे सत्त्वाधारभूते मातरिश्वा-
बाहुः—कारणे कार्यप्रयोगात्, प्रकृतिः, अपः—कर्माणि अगतप्रसव-
कारीणि—अगदगर्भमिति संक्षेप दधाति—धारयति

अयं भाष्यम्ः—

सात । आध्यात्मिकमिदमात्मतत्त्वम् । शून्येन अस्तु परिणामत्रय-
प्रस्तम् । नचेद तथा । इदं अपरिणाभि । अपरिणाभिश्चदेवैकम्—अदि-
श्रितम् । आत्ममिव हि निःसंश्लेषशुद्धम्—मिश्रितम् । नहितदस्ति
यसंघातपुक्क न त्वाहतेचित्ते । चिदास्तुस्वामिभितः । सपुनर्मनसो

जघीयः । निश्चित्यमाभतत्वंजघीयश्चेतिविरुद्धमुच्यते । त । नेदंस्वरूपतद्वत् । उपाधितरुमयति । जलसंज्ञात्तच्चन्द्रनिम्बवत् । यत्रकुनचिन्मनः पतति तत्राह्मा पूर्वत एव गतो व्यासत्वात् । आत्मतत्वं पुनर्नेन्द्रियप्राप्तम् । इन्द्रियप्राप्तत्वे तस्यजघनत्वापत्तिः । तत्तथा मनश्चेतनस्याभावः प्रसज्येत । तथा चात्मस्वरूपप्रतिपादने बद्धपरिकराः सर्वविदान्ता मोघाः यथक्वाथ स्युः । वेदाद्यपरमाप्ताः । न च प्रसिद्धस्याभनोऽपलापो योभ्यः । अतोऽतिमूढमहात्मतत्त्वमिन्द्रियेभ्यः परम् । न चाभासोऽप्यस्येन्द्रियाणिग्रहीतुं शक्नुवन्ति । अपि च निरुद्धसर्वेन्द्रियव्यापार एव पुरुष आत्मदर्शनाय प्रभवति । कुतोऽग्रहणमात्मनइन्द्रियैः । यत्तत् पूर्वमर्शत् । तदात्मतत्त्वंसर्वतः पूर्वम् गतम् आत्ममिन्द्रियेभ्यो यथासर्वं शक्तिप्रदातृत्वेन । न हि ग्रहीतुर्ग्रहीतिर्ग्रहणैः । अपादोऽयंग्रहीता स्वयं तिष्ठेद्देश-अविक्रिय एव । विरुद्धमुपदिश्यत इतिचेत् ! किमत्र-चित्रमिवपश्यति । शैलीषुमुपनिषद्दृष्टृणाम् । आमतार्वं स्वल्परूपतः सर्वधर्मवर्जितमुपाधितरु तस्मिन्विबुद्धधर्मोऽव्यापातत उपपद्येत् । अतो नात्रकिमप्यसमग्रसम् । तदिदमामतत्त्वं पुनरप्यक्षतया प्रकृतिप्रेरकमिति कथयति तस्मिन्नपइत्यादिना । तस्मिन्नामतत्त्वे सतोक्षमाणे मातरिचा-प्रकृतिरपः संसृच्यमानप्राणिकर्माणि दधाति-धारयति । जगद्भोजं च धर्मं । तं भोजं विस्तारयति फलपर्यन्तं प्रकृतिरोधरेवत्यथ । “मयाध-क्षेपमकृतिः मूयसे सचराचर” मिति योगराट्केय । तथा चापरि-णाभि, सर्वव्यापि, शुद्धमनिन्द्रियप्राप्त्य चेतनं जगतोनिमित्तकारण-मिदमामनम् ॥ ४ ॥

शुद्ध चेतनं जगतः कारणमित्युक्त्या, सम्प्रति जगन्निर्माणं न

यपेच्छं करोत्यपितु जीवकर्मसापेक्षमितिदर्शयतीश्वरस्य कर्मफल-
नियन्तृत्वात्:-

तदेजति तन्नैजति तदूरे तद्वन्तिके ।

तदन्तोऽस्यसर्वस्य तदुसर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

पदार्थ:-

तत्-प्रकृतमामतत्त्वम् । एजति-कस्यगति-कर्मानुसार जीवं
देहादेहं चालयति-प्रापयति । तन् न एजति-जीव ससृष्टिचक्रे भ्रम-
यन्तीश्वरस्तेनकर्मणा बध्यते न वेत्याकादक्षायामाहृतन्नैजतीति । तेन
कर्मणा तदामतत्त्वं स्वयं न चलति-न स्वामस्थितिभ्रष्टमवति । तन्न
तस्योदासीनत्वात् । नहीश्वरकर्माणि रागद्वेषानुबिद्धानि येन तस्यापि
बन्धः प्रसज्येत । तत् पुनः दूरे-शुद्धातःकरणप्राप्य बाधविदुषा
कृष्टकर्मणा कृते दूर एव वर्तते । तत् ३-तत्पुनः, अन्तिके-अन्त-
र्यामिवाद्भावितामना कृते स्वामनोऽपि समीपे तद्वर्तते । तत् अस्य
सर्वस्य जगतोऽतः, तच्च सर्वस्यास्य बाह्यतः-अतर्बहिर्निरतर, चेद-
नामतत्त्वमिति ॥

अथ भाष्यम्:-

अथ भाष्यम्:—

समत्प्रयोगोऽत्रोपदिश्यते । आसौपग्येनात्र सर्वत्रामदर्शनं स्तूपते ।
यथाममात्मा संघातेऽथो देहादिवुच्यन्तेभ्यः पदार्थेभ्यः स्वरूपतोऽर्थ-
सम्बन्धिनो न मनागपि सयोः संवेदस्त्वर्थैव सर्वेषां भूतानामात्मा । यथा
च ममा मा परमात्मनिप्रतिष्ठितस्तस्मिन्परं सुखमुपमुञ्जानस्तिष्ठति
सर्वेषामात्माऽपि तथैव । न हि ऋते परमात्मनः कुत्रचिदस्य सर्वस्य
प्रतिष्ठा । सर्वेषुभूतेष्वामात्मा निरतिशयं पश्यामि । न च क्षुद्रात्मा
पिपीलिकाया महोच्चैन्द्रस्य । सर्वत्रैकरूप आत्मा । अत एव न घृणा-
मनोऽपपद्यते । कुत्र बिजुगुप्तेयम् ? । सर्वा हि जुगुप्ताः सतिशयत्वे-
संजायते । न चाहमात्मनिष्ठोऽन्यस्तु परतिम्नोऽतोमत्तो निकृष्टहृत्पि
तिष्ठति । यो हि भेदोऽभ्यासतोऽज्ञानकृतः सः । बह्वपि चेदिदं
भेदं प्रत्यक्षेयं को विशेषो मम कृपणस्य च ? । अतो दुष्टताया
भ्यासादोपपद्यते वितीनाति । ततश्च—

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गविहंस्तिनिः॥

शुनिचैवश्रपाके च मण्डिताः समदर्शिताः॥

इति योगेश्वरोक्तिरनितयेतिसिद्धयति ॥ ६ ॥

अथात्मनिष्ठता, संसारोच्छिन्निं प्रदर्शयति:—

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवामूढिजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

पदार्थः—

यस्मिन्—परमात्मनि, विजानतः—आगतत्वं विशेषरूपेण निर्वि-

चिद्विस्तृतया साक्षात्कुर्वतः पण्डितस्य कदा सर्वाणि-अन्यत्वादित्या-
वरान्तानि भूतानि, आत्मैवाभूत्-परमात्मतयैवद्वयानि भवति । तत्रैकस्य
मनुष्यतः । को मोहः^१ कः शोकः^२—सत्त्वदर्शनादविद्याविच्छिन्नौ,
तन्मूलौ मोहशोकवर्षानैरभवतः ।

अथ भाष्यम् —

यदा स्वात्मानं परमात्मप्रतिष्ठ पश्यन् सर्वाणिभूतान्यपि परमात्म
निष्ठानि पश्यति तदा सर्वेषांभूतानां परमात्मतयैकव पश्यतस्तस्य पुरु-
षस्य विगलिताविद्यामलस्य को मोहः कः शोकश्चायिषोऽयः^३ । आक्षे-
पेण मोहशोभयोरविद्यासत्तयोरभावमेव दर्शयति ॥ ७ ॥

अथ अथपरमात्मदर्शनपुरुषदृष्ट्या परमात्मनः स्वरूपं विवक्षितः—

सः पर्यगाच्छुक्लमकायमवणमस्नाविरं

शुद्धमपापविद्धम् ।

कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान् व्य-

दधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥

पदार्थः—

१ सः—विशुद्धचित्तसत्त्वः पुरुषः पर्यगात्—परितः—परमपूरुषमजा-
नत् । किं स्वरूपं तस्य परमपूरुषस्येयाकाङ्क्षात्यामाह शुक्लम्—
सदीश्वरतावज्योतिष्मात्—नैतन्मयस्वरूपम् । अकायम्—कायरहितम्—लिङ्ग
शरीरवर्जितम् । अवणम्—अक्षतम्, अस्नाविर—स्नाना शिरा—ताभिः
रहितम्—तथा च स्थूलदेहरहितम् । शुद्धम्—अविनामलरहितम्—कारण

शरीरशून्यमिति । कथं त्रिविधशरीररहितं तदिति चेन्नानस्वरूपत्वात् ।
 अपापविदम्-पुण्यपुण्य लभयेद्भुदत्तादिवेकिभ्यः पापम्-शुभाशुभ-
 कर्माविदमिति । स पुनरीश्वर कवि-सर्वज्ञः, मनीषी-अन्तर्धामी,
 परिम्-परितो भवतीति परिम्, तेन तेन रूपेण स्वयमेव लोकार्थ-
 नाविर्भवतीति । स्वयंम्-कारणान्तरानुपपन्नमिति । शाश्वतोभ्यः समाभ्यः
 -मत्तादितः, यायातध्यतोऽर्थात्-यादौः पदार्थमन्य तादृशान् एव,
 व्यवधात्-धिरौपेणाकरोदिति ॥

अथ भाष्यम्-—

ईश्वरतत्त्वप्रघोतकोऽयं मन्त्रो गमोऽर्थगोपकः । अत एव निदि-
 ध्यासितव्यो मुमुक्षुभिः । पूर्वस्मिन्मन्त्रे सर्वावदर्शनं प्रदर्श्य, तद्वत्
 पुरषपर्येश्वरानुभवस्ततटावस्था च दृष्टिरत्र प्रदर्श्यते । स पुरुषः परित
 स्ततमीश्वरमपश्यत् । किं स्वरूपं तस्येति पृष्ठः शुक्रमित्याद्यभिदधाति ।
 प्रदर्शितं चास्माभिरिन्द्रस्वरूपमत्रोपदिष्टं प्रथमे मन्त्रे विस्तरेण । अथो-
 त्पञ्चेश्वरवर्शनः पुरुषः किं मनुते तदभिहितं “यायातध्यतोऽर्थाभ्य-
 दधाब्ध्याशतीभ्यः समाभ्यः” इति मन्त्रभागेन । नहि तादृशः पुरुषः
 कुत्रापि कथङ्कारं प्रयुक्ते । कथङ्कारस्य रागद्वेषानुपूर्वकत्वात् । कथं
 तुल्यं कथं च न सुखाक्रियेषां वृष्ठाऽज्ञाननिम्नस्य पुरुषस्य । नहि-
 विगलितदोषः पुरुष ईश्वरं दूषयति स्वप्नेऽपि । भुम्किं च यदृच्छामार्गं
 विनैव रागद्वेषम् । जानाति सोऽनहि निस्तार गते प्रासङ्गिकर्मणः शयात् ।
 मयैव जन्मजन्मान्तरे स्पन्दितं कर्म । कथं ततो विनैव भागं मुक्तिं
 काङ्क्षेय । ईश्वरोऽपि तादृशं पुरुषमनुगृह्णाति तितिसादानेन । ईश्वर-

प्रसादेन चाक्षोणभोगेरुसं स्वपयिचा वैष्णवीं पदवीमारोहति । अतः उक्तं
याथातथ्यतइत्यादि । ईश्वरोऽपि स्वमूकमनुगृहीयात् स्वपराङ्मुखं च
निगृहीयाञ्च स ईश्वरोऽपि तु पामरः । ईश्वरस्तु

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं त्रिभुः ।

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥

इति न्यायेन न विपमो चाऽपि निर्धृणः । कर्मसंपेक्षा तस्य
प्रवृत्तिः । अतः कर्मानुसारेणैव सर्वं सो व्यवधादिति युक्तं वच । अतः
मुख मे ख्याद् दु खं वा न तत्रेश्वरस्य दोषः । एवमनमूयः प्रारब्धक्षय
प्रतीक्षते । क्षपयिचा च सता संपपते ॥ ८ ॥

अथ कर्मशून्या विषामपरोक्षा, विद्याशून्यं च कर्म बन्धावहं ये
सेवन्ते तान्परमार्थभटान् हृषया सन्मार्गं दर्शयति श्रुतिः—

*अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो यः विद्यायां रताः ॥९॥

पदार्थ —

ये—ये मानवा, अविद्याम्—कलेदाजननीं किञ्चिदकर्मलक्षणांमुपासते—
सेवन्ते, तेऽथ तमः—गाढमज्ञानं प्रविशन्ति—प्रतिफलं ऋच्छन्ति । ये
त—पुनः, विद्यायां—कर्मभूमिमनारूढाया रता—सक्ताः ते ततः—अवि-
दोपासकेभ्य अपि भूय इव तम—गाढतरमन्धकारं प्रविशन्ति ॥

अथ भाष्यम् —

सर्वेण कर्मणा ज्ञानपरिसमापिना भाष्यम् । यकर्म ज्ञानात् न
स्याशतकर्मपितु विष्कर्माकर्मवा स्यात् । असौ ये पुरुषा अविद्यामेव
सर्वेष्वप्रदुक्षया भजते तेऽ य तमो व्रजति । अतिपामरमुद्दिश्येदमभिहि-
तम् । अविद्यायामेव लुठतो दृश्यते प्रायेण जना वगच्यविद्यामेव
च सर्वसमाप्तिं न यमाना । अविद्योवास्ते फलं च प्रत्यक्षम् । अविद्याया
अविद्यास्तत्तिरेव प्रोक्षयति । अविद्यास तत्तिथ आयायुर्मोहाः । सचा
न्वकारेणैवाज्ञानमकेनादृत । न हि पामरो जतुरविद्योच्छेदनाय
प्रभवति । अत उक्तं मे मानवा प्रतिपल्लमविद्यामेव सेवतेऽर्चिषानेव ते
जतिव । किञ्चायम् । दृश्यते लोके मानवा, रसनाप्रवर्तिशास्त्रप्रथाः
केल्लक्ष्मकर्मविषयताः पण्डितमयमाना । पठति ते शास्त्राणि । उपदि-
शति चेत्तरेभ्य शास्त्रतत्त्व स्पष्टं च शास्त्रतत्त्वपराङ्मुखाः । द्रव्यवि-
स्मरत, विचारसं, निमग्नजालोऽपि सन्, न हि दत्ते । (सत्यमिच्छा न भवति
ज्योत्स्नार्थप्रवृत्तिः) ये पुरुषा विद्याया रता अपि कर्मयोगमनाहृताः
सन्ति तेषा भक्तिरविद्याविम्वेभ्योऽपि क्लृप्ततरा । आत्मपरव्यञ्जकास्ते
दार्शनिका कृष्णमेव प्राप्नुवति । भूतस्वनादिमहत्पापम् ॥ ९ ॥

विद्याविषयोः ससाक्षिक फलं प्रदर्शयति दशमे मन्त्रे —

अन्यदाहुर्विद्ययाऽन्यदाहुरविद्यया ।

इति शुश्रुम धीराणां येनस्ताद्विचक्षाक्षिरे ॥ १० ॥

पदार्थः—

अन्यत्—भिन्नं फलम् विधया भवतीति प्राचीना दृष्टार आहुः ।
अन्यत्—भिन्नं फलं; अविधया भवतीति च त एव प्राहुः । तत्—फल-
भेदं ये धीरास्ते नः—अस्माकं विचक्षिरे—प्राहुः । तेषां धीराणां
सकाशात् ; इति—एवं शुश्रुम—वयं श्रुतवन्तः ।

अथ माप्ययुः—

यादृशं फलमेते पण्डितमन्या अश्रुवते ततोभिन्नमेव फलं भवति
सम्यग्सेवितया विधया । विवेकप्रत्ययो हि विद्याफलम् । शत्रुञ्च अपि
विवेकदून्मा एते । अतः शृणुत रे मानवाः । भिन्नमेव फलं विद्यायाः ।
मा पतंतेषां चालानां विरुद्धे चाम्बले । अविधयाऽपि भिन्नमेव
फलम् । तथाहि कर्मस्वपि भेदः । राजसतामसकर्माणि सात्त्विककर्मभि-
रभिभूयन्ते । ततश्च चिरञ्जुर्दिर्भजति । तथापि क्षिप्तकर्माण एव दृश्यन्ते
मानवाः । अतो हे मनुष्याः । कर्मसु विवेकं दुरुत । तमिमं फलभेदं
परम्परागतं स्वानुभवसिद्धं च व्याख्यासः । अतः यदधीत ॥१०॥

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं स ह ॥

अविधया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥११॥

पदार्थः—

यः पुरुषः; विद्यां चाविद्यां चोभयं फलभेदतः वेद—वेत्ति सः
पुरुषः ह—निश्चये; अविधया सात्त्विककर्मलक्षणया मृत्युं—चिन्ता

छक्षणं तीर्त्वा-दृष्टव्यं, विद्यया-विवेकप्रत्ययछक्षणया; अमृतं-
जनिमृतिरन्वयमाश्रयत्वं; अमृतं-अनुभवति ॥

अथ भाष्यम्:-

बोहि पुरषो विद्याकर्मणोः क्लृप्तमुत्तमं जानाति स कर्मणा विद्य-
याहि सत्त्वाय विद्ययाऽऽत्मानं साक्षात्करोति ॥ ११ ॥

गतमग्नस्य योमानुष्ठाने सापन्नमिति स्पष्टम् । अथ योतमार्ग-
स्तुष्टता पुत्र भैतव्यं तद्वर्णयति:-

अन्धतमः प्रविशन्ति येऽसंभृतिमुपासते ॥
ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्या रताः ॥ १२ ॥

पदार्थः:-

ये-योगिनोऽलम्बतुरीयतत्त्वा असंभृति-प्रकृति रम्यामुपासन्त-
स्तत्र रम्यते ते अन्ध तमः-अदर्शनामर्कं तपः प्रविशन्ति । अज्ञाने
प्रसङ्गात् । ये उ-येषुनः, संभूया-प्रकृतिविचारे कस्मिंश्चित् प्रतिनि-
विष्टामप्रदा रताः-रम्यते ते ततः-प्रकृत्युपासकादपि भूय तमः-
गादतर तम प्रविशन्ति । कार्ये सत्करात् ॥

अथ भाष्यम्:-

ये पुरषा अलम्बसमाधिप्राप्त्याः प्रकृतिष्वेव क्लृप्तमुदयोपासन्तो
रमन्ते, ते सप्त सङ्गाभिरन्वन्ते । जातुनिक्रीडानिकास्तामदस्य-
रताः । ते हि प्रकृतितत्त्वं पराविष्मयः प्रकृतिविरुद्धे दुःखा जीवन्त-

नसाने प्रकृतिवासितान्तःकरणाः प्रकृतावेव लयं यान्ति । भवप्रत्य-
योऽयं निरोधः । अतः सूचना श्रुतेः । न त्वया मनप्रत्ययोऽममप्रजातेः
सेव्योऽपिबुधायप्रत्ययः । ये पुनः प्रकृतिविकार एव तत्त्वबुद्ध्या-
सज्जास्ते विक्रोेषु प्रलयं यान्ति । कारणदृष्ट्या कार्यस्यस्थोऽप्यमादजाना-
न्धकारस्यापिगाढतत्त्वं युक्तम् । अतो न योगिना विरन्तव्यमातत्त्वोप-
लब्धेरिति भावः । उक्तं हि भगवता यदुनन्दनेन—

यं यं वाऽपिस्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ॥
तंतमेवैति कौन्तेय ! सदा तद्भावभावितः ॥

इति । भावनानुकूला हि स्वावसान्तागतिः ॥ १२ ॥

प्रकृतिविह्वलयुषारितफलमेदं विवृणुते—

अन्यदेवाहुः संभवादन्यदाहुरसंभवात् ॥
इति श्रुश्रुम धीराणां येनस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥

पदार्थः—

संभवासंमयपदयोर्व्युत्पत्त्या यथासङ्गं विवृते प्रकृतिपरत्वं हेयम् ।
व्याख्यातपूर्वं शेषम् ॥

अथ भाष्यम्—

अनयोरुपाख्योः फलमेदं योगनिष्ठा महर्षयः प्राहुः । तमिमं
फलमेदं विचार्य मुमुक्षुणा वर्तितव्यम् ॥ १३ ॥

अथोपासितफलं कथं उच्यते उपकारवहं स्थाविर्दर्शयति—

संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं स ह ॥
विनाशेन मृत्युं तीर्त्वाऽसंभृत्याऽमृतमश्नुते ॥१४॥

पदार्थः—

यः, संभूतिं—प्रकृतिं, अकारण्युक्तिरत्र ज्ञेयकप्रमादोपादिहेया ।
सा चानुसंधेया । च विनाश—कार्याणां विनाशिरात् कार्यं च वेद—
वेत्ति सफलम् । स—स योगी, ह—निश्चये, विनासेन—कार्योपादितज-
नकलेन व्यागमकेन मृत्यु—अविद्याच्छङ्का विनाशद्विं तीर्त्वा—उच्छिद्य,
असंभृता=असंभृत्यास्तु यन्नकलेन परब्रह्मावधिकेन, अमृतमा-
प्नोति ॥

अथ भाष्यम्—

यो हि पुरुष प्रवृत्तिं सन्निकराप्रपात्य तत्र विरज्यते स शुद्धः
सन् परापरे पुरष विन्दते ॥ १४ ॥

प्रवृत्तिजघनितामेव न भवति कृतेऽनन्यमके । मक्तिबुद्धौ हि
परमेश्वरप्रमेन योगिनमनुगृह्णाति । कर्मज्ञानसत्त्वेऽपि मक्तिरसं विना
न विलीनायस्मिन्ना । अतः शुद्धहृदयेन सत्यदर्शनेच्छलस्य परमात्मने
स्तुत्यादयः विषयेति स्तौति —

हिरण्यमेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं सुखम् ।

तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥१५॥

पदार्थः—

हे पूषन् ।—हे जगत्पति । हे भक्तिसाधनेनामोपक ! सत्यस्य
सर्व परमात्मन मुक्तं—विजयस्वरूपं हिरण्यमेव पात्रेण—प्रवृत्तेरतिदेदी-

प्यमानेन स्वातिरूपेण पात्रेण द्रुमीभूतेन; अपिहितं-तिरोहितं वर्तते
तत्-पात्रं त्वं भक्तवत्सलः; सत्यधर्माय-सत्यायै कृतधर्मेण-कर्मणे महं
—मम दृष्टये-दर्शनाय; अपावृणु-अपसारय ॥

अथ भाष्यम्:—

उपायप्राप्त्ययो योगी विवेकख्यातिं लब्ध्वा तस्या अपि निरुन्धनाय
परमात्मानं प्रार्थयते । अहि ऋते भोक्तृत्ववदभिरुदशनं भवति । अतः
स्तौति हे पूषन् । मम दर्शनाय तवमुखोपरि वर्तमानं हिरण्यं पात्रं
त्वं दययाऽपाकुरु । न दिना त्वप्रसादं मे सामर्थ्यं प्रकृतेरन्तिमामङ्गुलिं
हस्तातिरूपां त्यक्तुम् । अतः कुरुदयाम् ॥ १५ ॥

भाषातिशयेन भक्तवशो भवति परमात्मा । अतो भूयोऽपि तं
प्रेमैकहादेन प्रार्थयते ।—

पूषन्नेकपे यम सूर्य्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्
समूह तेजः ।

यत्तेरूपं कल्याणतमं तत्तेपश्यामि योऽसौऽसौ
पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ १६

पदार्थः—

हे पूषन् !—जगत्पोषक ! एकपे !—अनन्यदृष्टः ! हे यमः—अन-
योमिन् ! सूर्य्य—विद्वत्प्राप्य ! प्राजापत्य—आवपितः ! तव रश्मीन्
रूपारश्मीन् मयि व्यूह—विशेषेण संयोज्य । तवतेजः—ममाज्ञानदाहं
तवतेजः समूह—अन्यैकोकुरु । अत ते—यात् तव; रूपं—कल्याणतमं

मद्रतम-मद्गुणतम स्यात् । तत् ते-तव प्रसादात् पश्यामि-पश्येयम् ।
 व असौ असौ पुरुष सोऽहमस्मि-वीप्सा स्नेहातिशयव्यञ्जिका ।
 योऽसावनादितस्त्वत्तो विमुक्त पुरुष सोऽहमस्म्यय त्वा प्रपन्न ।
 अतो मयि दयय ॥ १६ ॥

अथ भाष्यम्:—

आर्तनादपुरस्सर परात्मानं स्तूयात् । भक्त्यावर्जितं स स्वरूपं
 प्रदर्शयति । अतः साधकस्तत्त्वाभ्यामनो विशेषपरिचयं ददाति । हे परम
 पितृ । सर्वज्ञोऽसि तथापि विज्ञापयामि वा । अहं सो यस्त्वत्तो वियोजित ।
 सोऽहं त्वा लम्बस्मृतिरयं प्रपन्न । कृपयाधुनामागुदर ॥ १७ ॥

भक्तिरसनिमग्जनशीलेन त्वया तदाऽपरं किं श्रेयम्—

।युरनिलममृतमथमिदं भस्मान्तं शरीरम् ॥
 ॐ क्रतो ! स्मर कृतं स्मर । क्रतो ! स्मर ! कृतं स्मर ॥ १८ ॥

पदार्थः—

वायु-वेद्यजिह्व मम जीवनम्, अमृतमनिलम्-परमामजीवनं
 भविष्यति । अथ-अपीदं शरीरं मत्मान्तमस्त्वयैव । अतः हे क्रतो-हे
 प्रज्ञाजीविजीव ! ॐ-परमामात्रं स्मर । कृत-कर्मणा कृतमिदं शरीरं
 भर । अनयोर्विवेकं बुरु । उदितविवेकश्च परमात्मानमेव स्मर, कृत-
 उदय कर्माणि च स्मर ।

अथ भाष्यम् —

हे जीव ! तव जीवनं परमात्मारूपममृतं जीवनं प्राप्स्यति । हेतुः—

२६

चेदुत्तम्यसि ? मुधा मा तत्र रतिं कृथा । यतो भस्मा-तमेव शरीरम् ।
सतएव श्रद्धाजीविन् । परमामानं स्मर । स्मरणेऽपि चेद्विलम्बं स्या-
त्तस्यप्राप्तौ मृगय निज कर्म । शोषयचित्तम् । तदर्थमसकृत् स्मर । एवं
करणात्तवप्रयोजनं सेत्स्यति ॥ १८ ॥

एवं परमामप्राप्तिं ध्रुवा प्रदृश्योपेयादुपाय एव सततं दृष्टि-
तप्येति वृत्त्या सदैव समार्गगमनाय परमात्मानं प्रार्थयित्वा पसंहरति-

अग्ने ! नय सुपथा रायेऽस्मान्निश्चानि देव ! वयु-
नानि विद्वान् ॥

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं
विधेम ॥ १९ ॥

हे जगद्गुरो परमात्मन् ! त्वमेव नयनाय योग्यः ।
 त्वत्वं सर्वज्ञः सर्वशक्तिमान् । दीर्घधात्वा । कुटिल्यश्च वयम् ।
 तत्त्वप्राप्तिमार्गं संक्षेप्य । किं कृत्वा । अल्पतः पापकर्माणि कुटि-
 ल्योन्नयित्वा । अस्मान् शुद्धान् कृष्योत्सङ्गे तप गिरामये त्रलय
 पोषयेति । चाग्न्यग्नेन वयं त्वा समर्चयामहे । अग्निश्चैन्यः
 ऽग्नी किमपरं लभेत ! । अतोवाक्यसपर्ययं स्वीकुर्येति ॥

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
 पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥
 । ॐ शान्ति शान्तिः शान्तिः ।

यद्ब्रशुद्धं प्रतिभाप्रसूतं
 गुरोर्दया तन्न मम, प्रमेयम् ॥
 अनासताऽपादकमत्रयच्च
 समैवतल्लेपमुदारसत्त्वैः ॥ १ ॥

विभूतस्थितोदेवो वन्दितः प्रेमभावतः ॥
 ग्यज्ञेनार्चितोऽग्नेन प्रीयतां मे हरिर्गुरुः ॥ २ ॥
 तिश्री व्यग्रोधपुर (वलसाह) वास्तव्य, मद्योपाहमणिशङ्करात्मज
 कलिशर्मेणा, एम० ए० पदवीधारिणा, विरचितमोक्षोपनिषद्-
 भाष्यं संपूर्णम् ।

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥